В края на шейсетте години, през време на най-голямото сараевско благоденствие, близо до старото бутмирско летище, върху някогашния имот на фамилията Ефтанович, беше открит вероятно най-странният ресторант в Европа – “Кула”, който бързо стана едно от най-любимите места за вечерни развлечения за жителите на този град. Всъщност това беше затвор, в който като келнери и готвачи служеха затворници, които се връщаха в килиите си след завършване на смяната. Управители на зали бяха надзиратели, предрешени със смокинги и папийонки, а портиери, гардеробиери и пазачи на паркинга – охраната на затвора. “Кулата” минаваше за място, където в града можеш да се нахраниш най-добре, а маса за вечеря трябваше да се резервира дори няколко дена предварително. Специалитет на заведението, горещо препоръчван от надзирателите, освен босненската – наследена от турската – кухня, беше и дивеч, приготвян по най-различни начини: месо от сърна, фазани, диви свине и зайци от Сараевското поле – излишъка от богатата ловна плячка на локалните политици и техните дворцови камарили. И самата управа на затвора с удоволствие отиваше на лов по околните планини и широко поле, а затворниците с особено добро поведение служеха за викачи и ловджийски кучета. Да сервират в “Кулата” за осъдените беше голяма привилегия: вместо оскъдната затворническа храна без вкус, те имаха по подразбиране правото да доядат онова, което остане в чиниите след посетителите, да съберат угарките от препълнените пепелници, които по-късно развиваха, махаха филтрите, отделяха тютюна от охладената пепел и го завиваха в хартиени салфетки или вестник. Сякаш на отбраните ястия особен вкус придаваше нещастието на персонала

с безукорно държание под бдящите, всевиждащи очи на надзирателите с восъчни лица, така типични за полицейските служители, които рядко напускат мрачните стени на затвора и казармата. А, може би, сарайлиите (жителите на Сараево), без оглед на това към коя народност и вяра принадлежаха (в "Кулата" излежаваха присъди и едните, и другите), изпитваха тайно удоволствие от това, че животът, по някаква случайност, им е определил роля на посетители, а не на затворници. Това се виждаше от благоразположението и сърдечното им отношение към тези мълчаливи нещастници, обръщението на "ти" и честото оставяне по някоя цигара в уж забравена кутия или на изхабена запалка, та дори и нарочното забравяне на дребните след плащането на сметката. Това беше място много по-рафинирано и жестоко от "Прокълнатия двор", където, вместо митичният Карагьоз, управляваше много по-дискретен, но и по-опасен Управител, човек, чието лице бързо се забравяше след случайна среща в "Кулата", но не и очите му – два коси процепа, в които като в масло плуваха тъмни зеници на хрътка.

Което е най-странно, в "Кулата" редовно идваха на обеди и вечери авторитетни сараевски интелектуалци, а сред тях – най-често известни литератори, не намирайки нищо необичайно в това, че обядват в кафкианска затворническа колония.

С две думи, не се оказва случайност това, че именно град Сараево, а не някой друг, измисли "Кулата", невиждано съчетание от зандан и кулинарен рай, ненадминато място за удоволствие – идеална картина на света, който е комбинация от всеобщ затвор и всемогъща и всевиждаща Управа, която е на власт, и където посетителите са временни щастливци, докато се държат раболепно и лоялно към властите, защото, щом престанат, разменят местата си със затворни-

ците, а във всичко това жителите на този нещастен град не откриваха нищо странно, така сигурни в трайността на своето удобно, привилегировано положение.

Признавам си, че и самият аз съгреших. И аз веднъж бях в "Кулата" на обяд, но ако не съм бил, нямаше да четете тези редове. Макар че гордостта се счита за един от най-тежките грехове, суетата подтиква писателят въпреки всичко да влиза и в най-порочните и мрачни места, считайки се за свидетел, на когото всичко се прощава. Това беше последния път, когато стъпих в родния си град, а в "Кулата" ме заведе една моя стара, никога не осъществена любов, след дълга разходка под сенчестите корони на платаните, които водят към извора на река Босна. Някога крехко бледо девойче с големи очи с блясък на див кестен, през тази есен понатежала зряла жена – само очите й още притежаваха отблясъка на нежните години – ми предложи да обядваме на едно място, "където можеш да се нахраниш изключително добре" и там да продължим разговора си за добрите стари времена., та така се озовахме насред стаения пъкъл, който тлееше без дим и видима жарава, а тя, въпреки изтънчената си душа и влечението си към белетристиката, изобщо не забелязваше това, чудейки се защо не мога да ям. Може би за пръв път в живота си в "Кулата" почувствах същината на непочтеността на този град, който беше успял да приспи една толкова нежна и изтънчена душа, каквато беше моята приятелка. Същността на това зло се състои именно в невероятната способност да принизи и измърси всичко, до което се докосне, и което по нещо се различава от установените ценности. Да превърнеш университетски професор в кухненски прислужник, който бели картофи, да принудиш цигулар да празни пепелниците на своите довчерашни слушатели от концертната зала, а собственикът на реномиран ня-

кога ресторант да се върне в началото и да сервира на посетители, които до вчера са считали за най-висока чест в края на вечерята да ги попита дали са доволни – това можеше да направи само Сараево и нито един друг град. Виждах през тази война генерали (прескочили по няколко чина) как мъкнат със себе си изгладнели професори по литература, които им пишеха мемоарите за мизерна квартира и малко храна. "Ти няма какво да мислиш – говореше полупияно един на своя Екерман, когато той си отваряше устата, за да каже нещо. – Твоята работа е да мълчиш и да записваш, каквото кажа!" Покрай онези, които от време на време, по една или друга причина, са се разбунтували против един такъв порядък и са били наказани по един или друг начин, сарайлии минаваха, убеждавайки себе си и своите близки, че, вероятно, са си го заслужили. Едно от обичайните оправдания пред съвестта най-често гласеше:

"Защо, аджеба, му трябваше да прави това! Добре си живееше..." И постоянните посетители на "Кулата" се самоуспокояваха, че групата на сервитьорите-затворници, на които сараевската непочтеност беше отнела дори правото на достойно затворническо страдание, включва уж само дребни нарушители на закона с почти оперетни, комични съдби. Но наслояването на дългогодишно унижение, мъка и нещастие в това, както и на безброй други места, предизвика всеобща експлозия на мракобесието, която срина и пръсна на парчета тази дългогодишна, така упорито и умело прикривана лъжа. И не случайно "Кулата" стана символ. Сякаш отнякъде от библейската древност долетя огнен стълб, който срина Содом и Гомора и изгори до сърцевина довчерашния свят точно на това срамно и грешно място.

Тъй като се намираше на самата демаркационна линия, "Кулата" стана своеобразна граница между воюващите

народи. Равнодушните картографи начертаха тази линия след споразумението в Дейтън, и тя – само какъв абсурд – мина точно през това здание, разделяйки ресторанта от кухнята. Възникна проблема как да се сервират ястия от свинско, което строго забранява Корана, ако кухнята е на територия, която принадлежи на исляма. В Сараево, значи, остана само една единствена месарница, в която може да се продава свинско, и то предназначено изключително за хърватите. Естествено, не затова границата беше преместена на съответно разстояние, в мюсюлманска територия.

Впрочем, през цялото време на войната, а и днес, когато е сключен някакъв там мир, "Кулата" продължава да е затвор. И не само това, в "Кулата" продължава да работи онзи същият ресторант, в който сервират затворниците, които не са имали къде да отидат. Някои от тях, след излежаване на присъдите си, доброволно останали, за да бъдат келнери и готвачи, точно като сараевските умопобъркани, които, след дълго лутане из разрушения град, след като лекарите и пазачите напуснали психиатричната болница на Ягомир, се върнали сами в болничните си стаи. В лудницата, все пак, има по-малко лудост, отколкото на свобода.

Злокобният дух на Сараево, изпуснат от счупената бутилка, е по-силен и от победените, и от победителите.